

- Станицына Г.А. Неопубликованные работы В.В. Лапина в научном архиве Института археологии НАН Украины // *Vita Antiqua*. — 2009. — № 7/8. — С. 293—296.
- Станицына Г.А. Личные фонды ученых-археологов в Научном архиве Института археологии НАН Украины // *История археологии: личности и школы*. — СПб., 2011. — С. 281—287.
- Тереножкин А.И. Рец. на: В.В. Лапин. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966 // *СА*. — 1968. — № 4. — С. 290—297.
- Шелов Д.Б., Брашинский И.Б. Рец. на: В.В. Лапин. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966 // *ВДИ*. — 1969. — № 3. — С. 160—171.
- Штерн Э.Р. О новейших раскопках в Аккермане и на острове Березани // *ЗООИД*. — 1901. — **XXIII**. — С. 88—91.
- Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. — М., 1982.

Надійшла 19.02.2013

О.Г. Кузьміщев

Е.Р. фон ШТЕРН У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Подано праці вітчизняних дослідників, присвячені діяльності історика й археолога кінця XIX — початку XX ст. Е.Р. фон Штерна.

К л ю ч о в і с л о в а: персоналія, Е.Р. фон Штерн, історія науки, історія археології, Північне Причорномор'я.

«Е.Р. Штерн..., будучи за вихованням і походженням людиною німецької культури і постійно пов'язуючи своєю роботою науку європейського заходу зі сходом, ...залишив на Україні значні результати свого повного захопаної зацікавленості ставлення до місцевого краю»

С.С. Дложевський

Серед дослідників класичних старожитностей, якими була так багата вітчизняна історична наука кінця XIX — початку XX ст., Е.Р. фон Штерн був, як справедливо наголосив Е.Д. Фролов, «одним з найвизначніших вчених-класиків, чий науковий інтереси простягалися на всі області античної історії — грецьку, римську і причорноморську, а заняття вирізнялися поєднанням роботи історика, археолога й мистецтвознавця» (Фролов 2001, с. 49). До його думки дослуховувався весь науковий світ того часу, що цікавився історією Північного Причорномор'я (Ванчугов 2004, с. 7).

Народився майбутній вчений 25 червня 1859 у м. Зейерсгоф (Руен) Вольмарського пов. Ліфляндської губ. (Дложевський 1925, с. 100). Його батько — Роберт-Микола Штерн (1811—1868) —

закінчив Дерптський університет і був орендарем декількох маєтків (Hausmann 1998, S. 310).

За походженням Е.Р. Штерн був німцем. Хоча він народився на території Російської імперії, ця обставина — тавро іноземця, тим паче німця, та ще й такого, що емігрував до Німеччини (нехай навіть у дореволюційному 1911 р.), згодом стало підставою для того, щоб ім'я його, на відміну, приміром, від С.О. Жебелова, який примирився з радянською владою, довгий час майже не згадувалося в радянській історіографії (Фролов 2001, с. 32).

У 1877 р. Е.Р. Штерн закінчив із золотою медаллю Дерптську гімназію, а в 1877—1880 рр., завдяки стипендії російського уряду, навчався на Руському філологічному семінарі з класичної філології при Ляйпцігському університеті (Шестаков 1925, с. 147; 1926, с. 22), а потім, у 1880—1883 рр., на пропозицію Міністерства народної освіти був прикомандирований до Дерптського університету для підготовки до магістерського звання (Ізбаш, Новікова 2005, с. 442). Там він захистив дві дисертації: магістерську (Stern 1883) і докторську (Stern 1884).

© О.Г. КУЗЬМІЩЕВ, 2013

Про значимість цих робіт красномовно свідчить той факт, що обидві дисертації Е.Р. Штерна були перевидані через понад сто років у вигляді книжок (Stern 2010; 2010a).

Наприкінці 1884 р. Е.Р. Штерна запросили до Новоросійського університету на посаду приват-доцента кафедри класичної філології. У 1886 р. його призначили на посаду спочатку позаштатного, а з 1888 р. — штатного професора Новоросійського університету, і вчений остаточно переїхав до Одеси (Ванчугов 2004, с. 7). Від січня 1893 р. Штерн був секретарем історико-філологічного факультету, а у вересні 1905 р. став його деканом (Ізбаш, Новікова 2005, с. 443).

На Одесу припадає найрезультативніший період різнобічної наукової діяльності вченого. На думку А. Хойслера, саме завдяки переїзду до цього міста, крім філолога-класика, Е.Р. Штерн став і «чистим» істориком (Хойслер 1996, с. 55). Завдяки постійним творчим контактам з одеським науковим середовищем, зокрема з колегами по Одеському товариству історії та старожитностей, Е.Р. Штерн з часом став не тільки істориком, а й професійним археологом (Шеглов 1996, с. 56). З-під пера дослідника тільки за одеський період життя вийшло понад двохсот наукових праць, присвячених проблемам історії стародавньої Греції та Риму, грецької колонізації Північного Причорномор'я, історії та культурі Ольвії, Херсонеса та Боспору Кіммерійського¹.

За час своєї наукової та педагогічної діяльності в Одесі Е.Р. Штерн створив тут школу антикознавства, яка вибудовувала свою роботу на дійсно науковій основі (Ванчугов 2004, с. 7). Із неї вийшла плеяда таких визначних вчених — учнів Е.Р. Штерна — як М.І. Мандес, Є.Г. Кагаров, Б.В. Фармаковський, М.Ф. Болтенко, П. Нікореску та ін. (Шестаков 1925, с. 150; Ванчугов 1989, с. 26; Бузескул 2004, с. 177, 186; Ласінська 2011, с. 12; Кузьмищев 2012).

Роботи, присвячені науковій діяльності Е.Р. Штерна, можна поділити на чотири основні періоди. До першого, що охоплює першу декаду ХХ ст., відносяться прижиттєві публікації, де подано характеристику його наукових праць і наведено деякі підсумки наукової діяльності та досягнень вченого. Другий пов'язаний з сумною подією — смертю вченого (†1924), на яку відгукнулася наукова громадськість СРСР. Нечисленні некрологи були тоді єдиною мож-

ливістю розповісти про цього визначного вченого. Потім настав тривалий час (особливо 30-і — 40-і рр.) замовчування імені Е.Р. Штерна, згадувати його було неможливо та й небезпечно. Крім сказаного (німець-емігрант), тут, безперечно, відіграв роль і той факт, що, вже будучи професором німецького університету в Галле, Е.Р. Штерн приділяв значну увагу подіям революції та громадянської війни в Росії, що відображено в публікаціях політичного характеру (Фролов 2001, с. 49): «Уряд і керовані, політик і партії в нинішній Росії» (Stern 1918a), «Російське аграрне питання і російська революція» (Stern 1918), «Більшовизм у теорії й практиці» (Stern 1919).

Третій період (перша половина 50-х—80-і рр.) розпочався зі згадок про роль Е.Р. Штерна в археологічному дослідженні Північного Причорномор'я. Ситуація змінилася на краще з настанням так зв. «хрущовської відлиги», коли було знято табу згадувати вченого. Зрештою, відкінця 80-х рр. (четвертий період) з'являються вітчизняні публікації, безпосередньо присвячені Е.Р. Штерну. Відтоді інтерес до цього дослідника тільки зростає: висвітлюються окремі грані наукової діяльності вченого, а також загалом його наукова біографія.

Розглянемо детальніше основні праці вказаних періодів, присвячені науковій діяльності Е.Р. Штерна.

Під час роботи в Новоросійському університеті, а також як дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей (ввійшов до його лав 5 квітня 1891 р.: Προπεμπτηρια 1912, с. 5) Е.Р. Штерн набув заслуженого авторитету в широких наукових кругах Росії та Європи, що відображено в оцінках, які давали йому колеги. Першим на діяльність вченого відгукнувся С.О. Жебелев, який наголошував, що Е.Р. Штерн за рівнем своїх досліджень посідає одне з перших місць серед вчених, які вивчали старожитності Північного Причорномор'я. У цій публікації С.О. Жебелев дав характеристику науковим працям колеги, нагадавши, що він «не ставив за мету аналізувати докладно кожну з робіт Е.Р. Штерна, але намагався намітити суть і значення кожної по можливості, хоча б і малої за обсягом» (Жебелев 1901, с. 95). На той час Е.Р. Штерн ще не провадив власні розкопки, тож розглянуті С.О. Жебелевим роботи мають історичний та історико-культурологічний характер.

На жаль, активний, насичений і вкрай плідний одеський період в житті і діяльності Е.Р. Штерна через різні причини був перерва-

¹ Список праць Е.Р. Штерна до його від'їзду з Одеси див: Προπεμπτηρια 1912, с. 9—22.

ний. У 1910 р. трагічно загинув його молодший син, що порушило весь уклад життя вченого (Дложевський 1925, с. 101). Коли в 1911 р. Е.Р. Штерн отримав повторне запрошення від університету в Галле з пропозицією зайняти професорську посаду керівника кафедри давньої історії, він вирішив залишити Одесу. Після 25-річної професорської діяльності в Новоросійському університеті він переїхав до Німеччини і став деканом історико-філологічного факультету Галле-Віттенберзького університету та двічі обирався його ректором — 1921/1922 і 1923/1924 рр. (Фролов 2001, с. 48; Ванчугов 2004, с. 12).

Незабаром після від'їзду Е.Р. Штерна до Німеччини його колеги з Одеського товариства історії та старожитностей видали збірник статей, присвячений вченому, під промовистою назвою «*Προϋεμπτηρια*» (від *προϋεμπτικόν* — так називався в античності спеціальний вірш з добрими напуттями перед дорогою). На титульній сторінці збірки йдеться про те, що, прагнучи вшанувати заслуги Е.Р. Штерна, засідання Одеського товариства історії та старожитностей від 5 березня 1911 р. постановило: 1) просити Е.Р. фон Штерна залишатися й надалі членом Ради Товариства; 2) помістити в залі засідань Товариства портрет Е.Р. фон Штерна; 3) присвятити йому тридцятий том «Записок»; 4) вітати Е.Р. фон Штерна почесною адресою від імені Товариства.

Далі вміщена фотографія Е.Р. Штерна та його біографія з переліком заслуг і досягнень у справі створення й розвитку музею Товариства, публікації музейних знахідок (три томи колекцій Музею Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей) і видань чергових томів «Записок», статті з боротьби з фальсифікаціями, а також археологічної діяльності (Προϋεμπτηρια 1912, с. 6—7). Тут, зокрема, говорилося: *«Ми змушені розлучитися з Вами, але, сповнені вдячного почуття за Вашу діяльність на користь нашого Товариства, горді тим, що ця діяльність дала Вам матеріал для Ваших наукових робіт, які створили Вам європейське наукове ім'я. Ми вважаємо своїм обов'язком засвідчити Вам нашу глибоку повагу та побажати Вам, щоб і на новому місці Вашої діяльності Ви зустріли такі ж хороші, теплі почуття, які мали до Вас всі члени Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей. Ми не говоримо Вам: «прощайте», але тільки: «до побачення», цілком впевнені, що Ви не можете забути своє дітище, наш музей, і далі будете постійно стежити за ним, відвідуючи його і нас у вакаційний час і збагачую-*

чи наші видання своїми роботами, як робили це під час перебування в Одесі» (Προϋεμπτηρια 1912, с. 5—8). Далі була вміщена повна бібліографія наукових робіт Е.Р. Штерна за 1883—1911 рр. (Προϋεμπτηρια 1912, с. 9—22).

Аж до своєї кончини 27 квітня 1924 р., вже будучи професором університету в Галле, Е.Р. Штерн не полишав наукову роботу, видавши після свого від'їзду тільки з проблем археології та античної історії 22 статті, не рахуючи рецензій на роботи інших вчених².

Після смерті Е.Р. Штерна з'явилися некрологи в Німеччині (Каго 1925), зокрема у вигляді окремої брошури (In Memoriam... 1924), тут виходили присвячені йому роботи й пізніше (Kern 1930). У Радянському Союзі на кончину Е.Р. Штерна відгукнулося публікаціями небагато дослідників. У 1925 р. вийшли замітки Д.П. Шестакова (Шестаков 1925) і С.С. Дложевського (Дложевський 1925), у 1926 р. опубліковано короткий некролог В.Є. Козловської (Козловська 1926) і розгорнута стаття про Е.Р. Штерна Д.П. Шестакова (Шестаков 1926), а потім — коротка замітка П.П. Курінного (Курінний 1927).

Директор Одеського археологічного музею в 1920—1930 рр., історик і філолог С.С. Дложевський, відзначив у некролозі значний внесок Е.Р. Штерна в становлення Одеського археологічного музею, особливо наголосивши, що *«його широка ініціатива й невтомна енергія зробила Одеський археологічний музей одним з кращих музеїв в Україні та СРСР і дала йому заслужений авторитет в очах всесвітньої археології»* (Дложевський 1925, с. 100). Вчений звернув увагу й на те, що *«Е.Р. Штерн..., будучи за своїм вихованням і походженням людиною німецької культури і постійно пов'язуючи своєю роботою науку європейського заходу зі сходом..., залишив в Україні значні результати свого повного захопленої зацікавленості ставлення до місцевого краю»* (там само, с. 101).

Історик античності, філолог-класик, візантиніст Д.П. Шестаков написав про Е.Р. Штерна дві замітки — некролог і аналітичну розгорнуту наукову біографію. Д.П. Шестаков докладно охарактеризував багатогранну наукову діяльність вченого та особливо наголосив на позитивній ролі Одеси в становленні філолога Е.Р. Штерна як археолога. Тут, на його думку, відбулося *«перетворення класика на історика-археолога з широкою науковою програмою»*, і це

² Повну бібліографію наукових праць Е.Р. Штерна див: Каго 1925 (упорядник W. Göber).

перетворення «сталося природно і через місцеві особливості й інтереси в Одесі, і через наявність там, ще від 1839 року, Товариства історії та старожитностей, що майже механічно притягує до себе всі живі місцеві наукові сили» (Шестаков 1925, с. 148; 1926, с. 25). За оцінкою Д.П. Шестакова, Е.Р. Штерн і в новій якості не переставав використовувати свою філологічну «базу», яка лишалася твердим підґрунтям для багатьох його наступних наукових робіт (Шестаков 1925, с. 148; 1926, с. 25—26).

Д.П. Шестаков зазначив, що більшість наукових праць Е.Р. Штерна можна поділити на дві основні групи: перша — це дослідження з античної історії, до числа яких входять і обидві його дисертації, друга — роботи з археології Північного Причорномор'я (Шестаков 1925, с. 148; 1926, с. 24). Будучи етнічним німцем, Е.Р. Штерн написав свої найважливіші праці російською та німецькою мовами, що було вкрай важливо в умовах не читання російських книжок у західній європейській науці. По суті, Е.Р. Штерн став посередником, сполучною ланкою між європейською та російською археологічною наукою (Шестаков 1925, с. 148; 1926, с. 24).

Далі Д.П. Шестаков зазначав, що для досліджень Е.Р. Штерна з археології Північного Причорномор'я було характерно порівняльне вивчення античної метрополії та колоній як єдиного цілого (Шестаков 1925, с. 149; 1926, с. 26). Наукові публікації Е.Р. Штерна з цієї проблематики Д.П. Шестаков розділив на: 1) введення до наукового обігу та вивчення лапідарних написів; 2) дослідження творів античного мистецтва; 3) публікація результатів власних археологічних розкопок; 4) широкі історико-культурні висновки на підставі археологічного матеріалу й даних історичних джерел (Шестаков 1926, с. 149). Як наголошує Д.П. Шестаков, яскравою рисою Е.Р. Штерна було його незмінне переконання, що археолог не повинен подавати в своїх дослідженнях тільки археологічний матеріал, а, навпаки, зобов'язаний включити його в широке коло культурної історії, не тільки публікувати знахідки, а й навести їм аналогії, показати їхнє місце в загальному історичному процесі, тобто «*одиничне дослідження зробити дослідженням груповим*» (Шестаков 1926, с. 149—150). На завершення своїх публікацій про Е.Р. Штерна Д.П. Шестаков оцінив його внесок в археологічне вивчення Північно-Західного Причорномор'я, відзначивши, що «*самостійні археологічні дослідження провадилися ним в Аккермані, на пустельному острові Береза-*

ні та в Петренах Бессарабської губернії» (Шестаков 1925, с. 150).

Відома дослідниця трипільської культури В.Є. Козловська наголошувала в некролозі, в першу чергу, на ролі Е.Р. Штерна як першовідкривача трипільського поселення Петрени та як визначного дослідника трипільської культури. Вона, зокрема, підкреслила, що деякі близькі риси трипільської культури з троянською і ранньомікенською привели Е.Р. Штерна до розробки гіпотези про рух індоєвропейської спільності з півночі Європи (Дніпро-Дунайський регіон) на південь. На берегах Малої Азії, островах Егейського моря і материковій Греції переселенці створили нову культуру — ранньогрецьку, в якій простежуються елементи попередньої трипільської культури (див.: Штерн 1907). Відтак, згідно Е.Р. Штерну, трипільська культура була попередником давньогрецької (Козловська 1926, с. 10). Нині цю гіпотезу можна оцінити лише як пошук, що відповідав потребам часу й можливостям тогочасної науки.

Історик і археолог П.П. Курінний у некролозі дав характеристику наукових публікацій Е.Р. Штерна, розділивши їх на два основні періоди. 1883—1893 рр. були, на його думку, часом виключно історичних студій вченого, що ґрунтувалися на класичних філологічних засадах, натомість від 1893 по 1924 рр. були періодом «*переважно археологічних досліджень над українським матеріалом*» (Курінний 1927, с. 220). Наголошувалося також на внеску вченого в розвиток Одеського археологічного музею: «*Е.Р. Штерн проводить грандіозну, непомітну для громадськості, але важливу роботу — роботу з інвентаризації, розбирання, впорядкування та систематизації Одеського музею Товариства історії та старожитностей... Робота Е.Р. Штерна ставить Одеський музей у число найбільших музеїв України, Росії і дає йому почесне місце серед музеїв Європи*» (Курінний 1926, с. 222).

Від кінця 20-х рр., з посиленням сталінського тоталітарного режиму, ім'я Е.Р. Штерна на кілька десятиліть було фактично викреслено з вітчизняної історіографії, згадувати про нього було більш ніж небажано. Єдиним винятком стала робота І.В. Фабрициус з історії дослідження археологічних пам'яток Північного Причорномор'я. Дослідниця вказала на важливу роль вченого в археологічних дослідженнях на о. Березань і наголосила, що однією з основних цілей його розкопок було відшукати місце стародавнього поселення, а також, що знахідки Штерна надійшли в Одеський музей (Фабрициус 1951, с. 57). Вона також за-

значила, що «Музей Одеського товариства... під керівництвом проф. Е.Р. Штерна став децю розширювати свою діяльність за межі античних культур. Окрім робіт на о. Березань, Штерн здійснив розкопки в Петренах (Бессарабія) та загалом багато зробив для вивчення пам'яток різних культур Північного Причорномор'я» (там само, с. 7). І.В. Фабриціус згадала й той факт, що саме Е.Р. Штерн перший у 1904 р. відкрив у Бейкуші сліди вельми стародавньої грецької культури (там само, с. 63).

Тільки від другої половини 50-х рр., з настанням так зв. «хрущовської відлиги», через понад 25 років майже повного замовчування ролі Е.Р. Штерна дослідники знову звернулися до спадщини вченого. Досить широко роль Е.Р. Штерна висвітлила С.І. Капошина в дослідженні історії грецької колонізації Нижнього Побужжя (Капошина 1956, с. 214—219, 225, 230—231, 236). Згадали вченого А.І. Фурманська в контексті досліджень античної Тіри (Фурманская 1963 с. 40), директор Одеського музею Г.А. Дзис-Райко, характеризуючи ліпну кераміку з Березані (Дзис-Райко 1959, с. 36) і дослідник давньогрецького поселення на о. Березань В.В. Лапін (Лапін 1963, с. 31—35).

Але найбільше місця Е.Р. Штерну було відведено в монографії В.В. Лапіна, присвяченій грецькій колонізації Північного Причорномор'я, де ім'я вченого фігурує на багатьох сторінках. Емпоріальну концепцію колонізаційного процесу Е.Р. Штерна проаналізував В.В. Лапін, наголосивши, що її основні положення полягають у тому, що «головну частину мілетської колонізації слід розуміти в сенсі заснування торгових факторій; багатий торговий дім вислав свої кораблі; знаходячи в наявних тут уже поселеннях місцевих племен вигідні умови для збуту своїх товарів і закупівлі сировини, ці фірми повторювали рейси...; із факторії поступово виростають колонії» (Лапін 1966, с. 14). Високо оцінюючи наукові заслуги Е.Р. Штерна, В.В. Лапін не погодився з цією концепцією грецької колонізації та висунув свою, «аграрну», засновану як на результатах попередніх археологічних досліджень, так і значною мірою на матеріалах власних розкопок на Березані (Лапін 1966, с. 86—88). В.В. Лапін також заперечує популярну в його час теорію про наявність на о. Березань автохтонного населення, не погоджуючись тим самим з висновками Е.Р. Штерна (Лапін 1966, с. 56—59).

Після вказаних публікацій негласне табу на згадування імені Е.Р. Штерна фактично було знято, але спеціальні предметні публікації,

присвячені життю та науковій діяльності дослідника, не з'являлися. Ситуація змінилася від кінця 80-х рр., коли виник інтерес до «білих плям» вітчизняної історії й стали повертатися з небуття імена багатьох талановитих вчених, які свого часу були чимось неугідні радянській владі та «викреслені» з літопису вітчизняної науки.

У 1989 р. вийшла публікація В.П. Ванчугова — перша в сучасній історіографії повністю присвячена діяльності Е.Р. Штерна в Одеському товаристві історії та старожитностей. В.П. Ванчугов відзначив роль Е.Р. Штерна як головного хранителя музею Товариства та наголосив, що йому вдалося підняти роботу музею на якісно новий щабель (Ванчугов 1989, с. 24). Це було досягнуто за рахунок розширення площі музею (до цього більшу частину будівлі займала міська публічна бібліотека), його ремонту, оснащення спеціальними музейними меблями, розміщення музейних колекцій згідно з науковою систематикою, а також створення декількох музейних каталогів, які не втратили наукового значення й нині (там само, с. 24—25). Як відзначали сучасники, Е.Р. Штерну вдалося поставити музей в число «перших провінційних у Росії, якщо не першим». Дослідник підкреслює, що завдяки розкопкам на Березані, античної Тіри й трипільського поселення Петрени фонди Одеського археологічного музею були істотно поповнені (Березанська колекція — 12 тис. інв. од., Петренська — 2,8 тис. інв. од.), і вони досі є базою для сучасних дослідників (Ванчугов 1989, с. 25).

Не обійшов автор статті і такий важливий аспект археологічної діяльності Е.Р. Штерна як розробку ним «науково обґрунтованої методики археологічних розкопок» (Ванчугов 1989, с. 25). Е.Р. Штерн дотримувався думки, що «краще не робити розкопок ніж робити їх неправильно», а щоб не допустити руйнування спадщини минулого, не раз звертався до Комісії зі збереження стародавніх пам'яток при Московському археологічному товаристві з пропозицією виробити основні вимоги до методики розкопок (там само, с. 25—26).

Через чотири роки на сторінках «Вестника древней истории» була опублікована стаття С.Г. Карпюка «Справа про призначення ординарного професора грецької словесності Московського університету», яка безпосереднім чином стосувалася Е.Р. Штерна. Йдеться про тривалий процес (1900—1902 рр.) пошуку кандидата на заміщення професорської вакансії на кафедрі грецької словесності в Москов-

ському університеті. У числі інших ця посада була запропонована й Е.Р. Штерну, і, здавалося б, у нього були найбільші шанси на її отримання. С.Г. Карпюк наводить донесення ректорату Московського університету до попечителя Московського навчального округу, де вказувалося на те, що кандидатура доктора класичної філології, статського радника Ернста Романовича фон Штерна дуже бажана, оскільки його рекомендують професори-класики, а, крім того, *«свою наукову діяльність професор Штерн почав ще в 1884 р., тож, зважаючи на солідну підготовленість і любов до науки, якими він встиг уже зарекомендувати себе, можна впевнено сказати, що і в подальшій своїй діяльності він принесе ще більшу користь науці, а, отже, й університетові»* (Карпюк 1993, с. 178).

Але Е.Р. Штерн відмовився від запропонованої посади, виклавши офіційну причину в доповідній записці до Міністерства народної освіти, де вказав, що *«через пов'язаний з зазначеним переїздом матеріальний збиток і незручності сімейного характеру, просить лишити його на службі в Новоросійському університеті»* (там само, с. 179).

У 1996 р. була опублікована російською мовою в короткому викладі стаття німецького дослідника А. Хойслера «Эрнст фон Штерн, археолог в Одессе и Галле» (Хойслер 1996), видана до цього повністю в Німеччині (Häusler 1984). З-поміж іншого А. Хойслер зазначав, що *«підйом археології в Одесі був пов'язаний, у першу чергу, з ентузіазмом Е. фон Штерна»*, а також, що *«Е. фон Штерн став одним з краєвих знавців старожитностей Північного Причорномор'я»*. Не оминув німецький дослідник увагою і музейну складову діяльності Е.Р. Штерна, справедливо відзначивши, що він, будучи протягом 15 років директором музею Одеського товариства, *«був справжнім рушієм розширення та перебудови музею»* та *«зміг домогтися передачі музею всього будинку, в якому Одеський археологічний музей розміщується й нині»* (Хойслер 1996, с. 55).

Як відгук на статтю А. Хойслера в тому ж збірнику вміщена замітка А.Н. Щеглова під заголовком «Э.Р. Штерн в России». Коригуючи й доповнюючи публікацію німецького колеги, автор відзначає, що Е.Р. Штерн завдяки переїзду до Одеси не перетворився з філолога на «чистого» історика, як наголошував А. Хойслер, а, швидше, завдяки плідним контактам з одеським науковим середовищем, зокрема з колегами по Одеському товариству, став професійним археологом (Щеглов 1996, с. 56). Всього 10 років знадобилося Е.Р. Штерну, щоб

з класичного філолога й історика перекваліфікуватися в історика-археолога, стати великим і визнаним вченим, до думки якого *«дослухався весь той вчений світ кінця минулого і початку нашого сторіччя»* (там само, с. 55—56). А.Н. Щеглов зазначив також, що саме Е.Р. Штерн перший використав археологічні джерела для з'ясування особливостей Великої грецької колонізації та вибудував першу в європейській науці теоретичну модель колонізації, що спиралася на археологічні дані (Щеглов 1996, с. 57).

На думку А.Н. Щеглова, вся блискуча наукова діяльність Е. фон Штерна була пов'язана з його життям в Одесі та практично скінчилася після його від'їзду до Галле, де він *«був позбавлений не тільки можливості провадити розкопки, але й притоку свіжої інформації, а головне — того наукового середовища, в якому він склався як дослідник»* (там само). Втім, з останнім твердженням погодитися важко, адже Е.Р. Штерн, будучи професором у Галле, провадив 1912 р. розкопки в Тірі (Штерн 1913) і в 1913 р. на Березані (Штерн 1914а), а подальшим польовим дослідженням завадив тільки початок Першої світової війни та наступні революційні потрясіння в Росії. Додамо, що Е.Р. Штерн, не обмежуючись виключно проблематикою античної історії, в тому ж 1913 р. вперше ввів до наукового обігу відомий Бородинський (Бессарабський) скарб бронзової доби, зробивши доповідь про цю унікальну знахідку на Міжнародному конгресі істориків у Лондоні (Штерн 1914).

У 90-і рр. вийшов науково-популярний нарис І.Б. Клеймана, присвячений Е.Р. Штерну та його учневі П. Нікореску як першим дослідникам античної Тіри (Клейман 1997), а також з'явилися короткі нариси про Е.Р. Штерна в науково-довідникових виданнях (Мезенцева 1997, с. 102; Куріло 2002, с. 243; Избаш, Новікова 2005, с. 442—445).

На початку ХХІ ст. опубліковано низку праць, що висвітлюють окремі аспекти наукової та науково-організаційної роботи Е.Р. Штерна (музейної, археологічної), а також характеризують всю його багатогранну діяльність. Зокрема, С.М. Ляшко зацентувала увагу на Е.Р. Штерні як дослідникові трипільської культури та особливо наголосила, що розкопки вченого в Петренах дали важливий матеріал. Завдяки йому, в доповіді на ХІІІ археологічному з'їзді Е.Р. Штерн висунув гіпотезу про зв'язок мальованої кераміки з поселення Петрени з неолітичним посудом Балкан і Фессалії та да-

тував її III тис. до н. е. Вона ж додає, що в цій доповіді було подано повний звід усіх відомостей того часу про культуру мальованої кераміки (Ляшко 2004, с. 628), як називали тоді трипільську культуру.

А.С. Русяєва дослідила діяльність Е.Р. Штерна як епіграфіста, першого автора публікації світильника з фрагментованим графіті на давньогрецькій мові, яке вчений переклав таким чином: «я служу як світильник і свічу богам і людям». Дослідниця наголосила, що саме Е.Р. Штерн уперше в вітчизняному антикознавстві оцінив важливість такого джерела як графіті (Русяєва 2004, с. 14).

О.Є. Березін приділив увагу педагогічній складовій життя Е.Р. Штерна, дослідивши його роль як викладача Новоросійського університету на кафедрі класичної філології (Березин 2006).

У дослідженні В.П. Ванчугова проаналізовано біографію Е.Р. Штерна в контексті археологічних досліджень Північного Причорномор'я наприкінці XIX — початку XX ст. Тут наведено лист Е.Р. Штерна з Німеччини до свого учня М.Ф. Болтенка, написаний в останній рік життя вченого (Ванчугів 2004, с. 13).

З останніх робіт, де докладніше (але практично без археологічної складової) представлена діяльність Е.Р. Штерна, слід назвати низку публікацій Е.Д. Фролова (Фролов 1999, с. 257, 288—293; 2001; 2009, с. 350—365).

Характеризуючи особистість Е.Р. Штерна, Е.Д. Фролов зазначає, що «його наукова діяльність, відображена в численних працях російською та німецькою мовами, може слугувати чудовою ілюстрацією того значного доробку, який, починаючи з часу петровських перетворень, внесла в становлення нової російської цивілізації Німеччина» (Фролов 2001, с. 32). Дослідник описує молоді роки Е.Р. Штерна, його навчання в Дерптській гімназії та університеті, російському семінарі при університеті в Ляйпцигу, звертає увагу на його вчителів (Ю.-Г. Ліпсіус, Г. Лешке), теми та особливості його дисертаційних досліджень (там само, с. 34—35). Розглядаючи одеський період життя Е.Р. Штерна, Е.Д. Фролов докладно висвітлює його плідну діяльність на посаді директора музею Одеського товариства історії та старожитностей, а також його боротьбу проти фальсифікаторів (там само, с. 38—39). Багато уваги приділено аналізу робіт Е.Р. Штерна з давньогрецької та римської історії, а також статтям з проблеми грецької колонізації Північного Причорномор'я та публікації знахідок з цього регіону. Як пише

Е.Д. Фролов, «у російській науці про античні старожитності найяскравіший слід Штерн лишив саме своїми причорноморськими штудіями» (Фролов 2001, с. 42).

Наукова та науково-організаційна діяльність Е.Р. Штерна відображена й у низці робіт, присвячених етнічним німцям, які мешкали в Одесі й Одеському регіоні. Про це, зокрема, коротко йдеться в монографії В.В. Самодурової (Самодурова 1999, с. 148) і дещо докладніше в деяких інших працях (Солодова 2002, с. 231—232, 235—236; Плесская-Зебольд 1999, с. 273; Плесская 2008, с. 55).

Відтак, яскрава особистість Е.Р. Штерна та його діяльність були відзначені ще за життя вченого (Жебелев 1901; Προεμπτρηια 1912, с. 7—10). Вдаваний спад інтересу до нього був спричинений суто політичними обставинами, тож лише смерть вченого дала привід нагадати, хай і стисло, про нього та висвітлити біографію та наукові здобутки Е.Р. Штерна. Найповніше це зробив Д.П. Шестаков (1925, 1926). Некролог тоді був єдиним способом донести наукові досягнення Е.Р. Штерна.

Та поступово, від поч. 50-х рр., ім'я Е.Р. Штерна повертається в науку, спочатку у вигляді згадки як дослідника Північно-Західного Причорномор'я (Фабрициус 1951), що було подією після понад двадцятирічного замовчування цього вченого, а надалі — як багатогранного та визначного вченого. Особлива роль тут належить В.В. Лапіну, який докладно висвітлив заслуги Е.Р. Штерна в античній археології, хоча й не погодився з його «емпоріальною» теорією Великої грецької колонізації (Лапін 1966, с. 86—88).

Потому, від 80-х рр., інтерес до Е.Р. Штерна тільки зростав, що відображують дослідження окремих аспектів наукової діяльності вченого, а також звернення до цієї особистості загалом. Початок тому поклала публікація В.П. Ванчугова, присвячена ролі Е.Р. Штерна в діяльності Одеського товариства історії та старожитностей (Ванчугів 1989). Чимало дослідників оприлюднили біографію Е.Р. Штерна (Фролов 2001; Ванчугів 2004; Ізбаш, Новікова 2005), інші висвітлили окремі аспекти його діяльності: Штерн-епіграфіст (Русяєва 2004), Штерн-педагог (Березин 2006), Штерн і Одеса (Хойслер 1996; Кузьмищев 2013, с. 356—362), Штерн як перший дослідник античної Тіри (Клейман 1997), ініціатор планомірних розкопок на Березані (Кузьмищев 2012) і дослідник трипільської культури (Ляшко 2004).

Наголосимо, що більшість біографів позитивно оцінювали роль Е.Р. Штерна в становленні вітчизняної археологічної науки, його внесок в антикознавство, вказували на визначну роль у керівництві Одеським археологічним музеєм. Особливо продуктивними у вивченні життя та наукової діяльності Е.Р.

Штерна стали дослідження 90-х і подальших років. Та, безперечно, вчений заслуговує більшої уваги та комплексного монографічного вивчення його різнобічної та продуктивної діяльності, аналізу його здобутків з боку тогочасного та нинішнього стану історичної науки.

- Березин С.Е.* Древнегреческая история в Новороссийском университете: кафедра классической филологии // Древнее Причерноморье. Сб. статей к 85-летию П.О. Карышковского. — Одесса, 2006. — С. 14—20.
- Бузескул В.П.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. — К., 2004.
- Ванчугов В.П.* Одесское общество истории и древностей на рубеже XIX—XX вв. и Э.Р. Штерн // 150 лет ООИД. 1839—1989. Тез. докл. юбил. конф. — Одесса, 1989. — С. 24—27.
- Ванчугов В.П.* Э.Р. фон Штерн и археология Северного Причерноморья на рубеже XIX и XX веков // *Borysthenika*-2004. — Николаев, 2004. — С. 7—13.
- Дзис-Райко Г.О.* Липна кераміка з о. Березані VII—VI ст. до н. е. // МАПП. — 1959. — 2. — С. 36—43.
- Дложевський С.С.* Ернст Романович Штерн (некролог) // ВОКК при ВУАН. — Одеса, 1925. — Ч. 2/3. — С. 99—101.
- Жебелев С.А.* Отзыв о трудах Э.Р. фон Штерна, посвященных классическим древностям Южной России // ЗООИД. — 1901. — 23. — С. 95—112.
- Избаиш Т.А., Новікова Л.В.* Эрнст Романович фон Штерн // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. — Одеса, 2005. — Т. 4. — С. 442—445.
- Капошина С.И.* Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья // МИА. — 1956. — 50. — С. 211—254.
- Карышковский П.О., Клейман И.Б.* Древний город Тира. — К., 1985.
- Карпюк С.Г.* Дело о назначении ординарного профессора греческой словесности Московского университета // ВДИ. — 1993. — № 1. — С. 175—181.
- Клейман И.Б.* Первые исследователи Тир: Эрнст Романович Штерн и Пауль Никореску // Аккерманские древности. — Белгород-Днестровский, 1997. — С. 256—269.
- Козловська В.* Пам'яті Е.Р. Штерна // Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — Т. 1. — С. 9—10.
- Кузьмищев А.Г.* Березань в археологических исследованиях Э.Р. фон Штерна // БИ. — 2012. — XXVI. — С. 433—461.
- Кузьмищев А.Г.* Одесский период в научной биографии Э.Р. Штерна // Древнее Причерноморье. — Одесса, 2013. — X. — С. 356—362.
- Куріло О.Ю.* Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати. — К., 2002.
- Курінний П.П.* Е.Р. Штерн // Україна. — К., 1927. — Кн. 4. — С. 220—223.
- Лавин В.В.* Экономическая характеристика Березанского поселения // АГ. — М., 1963. — С. 31—39.
- Лавин В.В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации). — К., 1966.
- Ласінська М.Ю.* Дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя: історіографія проблеми (XIX — 30-і роки XX ст.). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — Миколаїв, 2011.
- Ляшко С.М.* Штерн Ернст Романович // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. II. — С. 627—628.
- Мезенцева Г.Г.* Дослідники археології України. — Чернівці, 1997.
- Плесская Э.Г.* Немцы Причерноморья. — Одесса, 2008.
- Плесская-Зебольд Э.Г.* Одесские немцы. 1803—1920. — Одесса, 1999.
- Русяева А.С.* Научная судьба эпиграфических исследований Э.Р. фон Штерна // *Borysthenika*-2004. — Николаев, 2004. — С. 14—22.
- Самодурова В.В.* Причерноморские немцы: их вклад в развитие г. Одессы и региона, 1803—1917: библиографический указатель. — Одесса, 1999.
- Солодова В.В.* Участие немцев в изучении истории Новороссийского края (на примере деятельности Одесского общества истории и древностей) // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871—1941 гг.). — М., 2002. — С. 228—238.
- Фабрициус И.В.* Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. — К., 1951.
- Фролов Э.Д.* Русская наука об античности (историографические очерки). — СПб., 1999.

- Фролов Э.Д. Немецкий профессор в русском университете: Эрнст Романович фон-Штерн (1859—1924 гг.) // Сб. статей в честь 70-летия Г.Л. Курбатова. — СПб., 2001. — С. 29—58.
- Фролов Э.Д. Русская наука об античности (историографические очерки). 2-е изд. — СПб., 2009.
- Фурманская А.И. Античный город Тира // АГ. — М., 1963. — С. 40—50.
- Хойслер А. Эрнст фон Штерн, археолог в Одессе и Галле // Традиции российской археологии. — СПб., 1996. — С. 54—56.
- Шестаков Д.П. Научная деятельность Э.Р. Штерна // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском государственном университете. — 1925. — Т. 33. — Вып. 1. — С. 147—151.
- Шестаков Д.П. Исследователь памятников классической древности на юге России // Д.П. Шестаков. Два момента из истории нашей археологической науки. — Владивосток, 1926. — С. 22—42.
- Штерн Э.Р. Доисторическая греческая культура на юге России // Труды XIII АС. — М., 1907. — Т. I. — С. 9—52.
- Штерн Э.Р. Раскопки в Аккермане летом 1912 г. // ЗООИД. — 1913. — 31. — Протоколы. — С. 92—101.
- Штерн Э.Р. Бессарабская находка древностей // МАР. — 1914. — 34. — С. 1—14.
- Штерн Э.Р. Отчет о раскопках на острове Березань летом 1913 года. — Одесса, 1914а.
- Щеглов А.Н. Э.Р. Штерн в России (несколько поправок и заметок к тезисам А. Хойслера) // Традиции российской археологии. — СПб., 1996. — С. 56—57.
- Häusler A. Ernst von Stern, Archäologe in Odessa und Halle. Zum 125. Geburtstag // EAZ. — 1984. — 25. — S. 683—695.
- Hausmann G. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865—1917: soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches. — Stuttgart, 1998.
- In Memoriam. Reden am Sarge des Rektors Ernst von Stern. — Halle, 1924 (Hallische Universitätsreden. — 23).
- Karo G. Ernst von Stern // Biographisches Jahrbuch für die Altertumswissenschaft. — Leipzig, 1925. — 45. — S. 96—103.
- Kern O. Ernst von Stern // Mitteldeutsche Lebensbilder. — Magdeburg, 1930. — Bd. V. — S. 598—609.
- Stern E.R. Catilina und die Parteikämpfe in Rom der Jahre 66—63. — Dorpat, 1883; Nabu Press, 2010.
- Stern E.R. Geschichte der Spartanischen und Thebanischen Hegemonie vom Königsfrieden bis zur Schlacht bei Mantinea. — Dorpat, 1884; BiblioBazaar. — 2010a.
- Stern E.R. Die russische Agrarfrage und die russische Revolution — Halle, 1918 (Auslandsstudien an der Universität Halle-Wittenberg. — 11).
- Stern E.R. Regierung und Regierte, Politiker und Parteien im heutigen Russland. — Halle, 1918a (Auslandsstudien an der Universität Halle-Wittenberg. — 3/4).
- Stern E.R. Der Bolschewismus in Theorie und Praxis // Hallische Universitätszeitung. — 1919. — I. — S. 82—90.
- Пропедевтія. Сб. статей, изданный Императорским Одесским обществом истории и древностей в честь почетного члена Эрнста Романовича фон-Штерна — Одесса. — 1912 (ЗООИД. — XXX).

Надійшла 05.02.2013

А.Г. Кузьмищев

Э.Р. фон ШТЕРН В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Анализ отечественной историографии, посвященной историку и археологу конца XIX — начала XX в. Эрнсту Романовичу фон Штерну, показывает, что она развивалась согласно политической обстановке в СССР.

Впервые итоги деятельности ученого были освещены еще при его жизни. Но из-за национальной принадлежности фон Штерна, его отъезда в Германию (1911 г.) и дальнейшие политические статьи о событиях в России его имя исчезло со страниц научных публикаций. И только после смерти ученого (1924 г.) появилась возможность напомнить о нем в мемориальных статьях и отметить его заслуги в различных областях исторической науки.

После длительного замалчивания имени Э.Р. Штерна единичные упоминания о нем появляются в 50-х гг. и особенно 60-х. В частности, детальный анализ концепции Э.Р. Штерна греческой колонизации Северного Причерноморья осуществил В.В. Лапин в монографии 1966 г. Но истинный интерес к деятельности и личности фон Штерна начался с 90-х гг. Тогда появилось значительное число публикаций, в которых освещены и отдельные аспекты научной деятельности ученого (археологический, педагогический, эпиграфический, научно-организационный), и в целом, и его биография. Но представляется, что ученый уровня фон Штерна заслуживает всестороннего и целостного монографического исследования.

E.R. von STERN IN HOMELAND HISTORIOGRAPHY

Analysis of homeland historiography dedicated to Ernst Romanovych von Stern, a historian and archaeologist of the end of the 19th – the beginning of the 20th c., shows that it developed according to the political situation in the USSR.

For the first time, the results of the scholar's activity were elucidated during his life yet. However, because of von Stern's nationality, his departure to Germany (1911), and his further articles on the events in Russia, his name vanished from the pages of scientific publications. And only after he died in 1924 it became possible to remind about him in memorial papers and to record his achievements in various fields of historic science.

After E.R. Stern's name was concealed for a long time, separate mentions about him appeared in the 1950-s and especially in the 1960-s. In particular, V.V. Lapin in his monography in 1966 conducted the further analysis of E.R. Stern's conception of Greek colonization at the north coast of the Black Sea. However, the true interest to von Stern's activity and personality started since the 1990-s. Significant number of publications appeared where both separate aspects of the scholar's scientific activity (archaeological, pedagogical, epigraphic, and science organizational), as a whole, and his biography were elucidated. However, it is clear that the scholar of von Stern's level deserves an integral comprehensive monographic research.